

नागपूर शहराच्या वाढत्या शहरीकरणाचा महानगरपालिकेच्या राजकीय आणि प्रशासकीय समीकरणांवर झालेला परिणाम (२०११ ते २०२१)

^१क्रिष्णा शिवदास दहीकर, ^२डॉ. विमल राठोड

संशोधक, मार्गदर्शक

गोष्टवारा : नागपूर हे मध्य भारतातील एक प्रमुख व वेगाने विकसित होणारे शहर असून, २०११ ते २०२१ या दशकात शहराने मोठ्या प्रमाणावर शहरीकरण आणि भौगोलिक विस्तार अनुभवला आहे. वाढते औद्योगिकीकरण, शैक्षणिक व रोजगाराच्या संधी यामुळे झालेल्या स्थलांतराचा थेट परिणाम नागपूर महानगरपालिकेच्या (NMC) राजकीय आणि प्रशासकीय कार्यप्रणालीवर झाला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात शहराच्या वाढत्या लोकसंख्येमुळे आणि सीमाविस्तारामुळे प्रभाग रचनेत झालेले बदल, राजकीय पक्षांची बदलती रणनीती आणि स्थानिक सत्ता समीकरणांमधील स्थित्यंतरे यांचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्यात आला आहे. याशिवाय, विस्तारणाऱ्या शहराच्या गरजा पूर्ण करताना प्रशासकीय यंत्रणेसमोर निर्माण झालेली आव्हाने आणि निधी वाटपातील राजकीय संघर्ष यांचेही मूल्यांकन या संशोधनात केले आहे. या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, शहरीकरणाने केवळ प्रशासकीय ताणच वाढवला नाही, तर पारंपारिक राजकीय नेतृत्वाला नव्या (स्थलांतरित व उपनगरीय) मतदारांच्या अपेक्षांनुसार आपली धोरणे बदलण्यास भाग पाडले आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): शहरीकरण, नागपूर महानगरपालिका, स्थानिक राजकारण, प्रशासकीय समीकरणे, प्रभाग पुनर्रचना, राजकीय धोरणे, स्थलांतरित मतदार

प्रस्तावना (Introduction):

नागपूर हे महाराष्ट्राची उपराजधानी आणि मध्य भारतातील एक अत्यंत महत्वाचे राजकीय, प्रशासकीय व औद्योगिक केंद्र आहे. देशाच्या मध्यभागी असलेल्या या शहराने गेल्या काही वर्षांत विकासाची मोठी झेप घेतली आहे. विशेषतः सन २०११ ते २०२१ या दशकात नागपूर शहराने अभूतपूर्व गतीने शहरीकरण (Urbanization) अनुभवले आहे. मिहान (MIHAN) प्रकल्प, नागपूर मेट्रोची उभारणी, नवे आयटी पार्क, औद्योगिक वसाहतींचा विस्तार आणि वैद्यकीय तसेच शैक्षणिक सुविधांचे वाढते जाळे यामुळे विदर्भातील इतर जिल्ह्यांमधून, तसेच शेजारील राज्यांमधून मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्येचे स्थलांतर नागपुरात झाले. या वाढत्या स्थलांतराने शहराचा केवळ भूगोलच बदलला नाही, तर येथील समाजकारण आणि अर्थकारणालाही एक नवे वळण दिले.

लोकसंख्या आणि भौगोलिक विस्ताराच्या या वाढत्या वेगाचा सर्वाधिक थेट परिणाम नागपूर महानगरपालिकेच्या (NMC) कार्यप्रणालीवर आणि स्थानिक सत्ताकारणावर पडला. जसजशी शहराची लोकसंख्या वाढली, तसतसा शहराचा परिघ विस्तारत गेला. अनेक बाह्य वस्त्या, गावे आणि निमशहरी भागांचा महानगरपालिकेच्या हद्दीत समावेश झाला. वाढत्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात आणि लोकशाहीच्या निकषांनुसार, २०१२ आणि २०१७ च्या महानगरपालिका निवडणुकांमध्ये प्रभाग रचनेत (Ward Restructuring) मोठे बदल करावे लागले. या प्रभाग पुनर्रचनेमुळे जुन्या आणि प्रस्थापित राजकीय नेत्यांचे पारंपरिक आणि सुरक्षित मतदारसंघ विस्कळीत झाले, आणि राजकीय पक्षांना नव्या मतदारांना सामावून घेण्यासाठी आपल्या जुन्या रणनीतीत बदल करणे भाग पडले.

या वाढत्या शहरीकरणाने जसे राजकीय पटलावर बदल घडवून आणले, तसेच प्रशासकीय पातळीवरही मोठी आव्हाने निर्माण केली. नव्याने विकसित झालेल्या वस्त्यांमध्ये आणि विस्तारलेल्या शहरात पाणीपुरवठा, सांडपाणी व्यवस्थापन (ड्रेनेज), रस्ते, सार्वजनिक वाहतूक आणि कचरा

व्यवस्थापन यांसारख्या पायाभूत सुविधा पुरवताना महानगरपालिका प्रशासनावर प्रचंड ताण आला. उपलब्ध निधी आणि वाढत्या गरजा यांच्यातील तफावतीमुळे प्रशासकीय पातळीवर आणि स्थायी समितीसारख्या निर्णय घेणाऱ्या मंचांवर निधी वाटपावरून राजकीय संघर्ष पाहायला मिळाले. जुन्या शहरातील (Core City) पारंपरिक प्रश्न आणि नव्या उपनगरीय (Suburban) भागातील आधुनिक गरजा यांच्यात समन्वय साधताना प्रशासनाची मोठी दमछाक झाली.

थोडक्यात सांगायचे तर, २०११ ते २०२१ हे दशक नागपूरच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या इतिहासातील एका मोठ्या स्थित्यंतराचे दशक मानले जाते. प्रस्तुत संशोधनात, याच वाढत्या शहरीकरणाने नागपूर महानगरपालिकेच्या राजकीय सत्ता समीकरणांमध्ये नेमके कोणते बदल घडवून आणले आणि प्रशासकीय धोरणांना कोणती नवी दिशा दिली, याची सविस्तर ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक मांडणी करण्यात आली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study):

- २०११ ते २०२१ या काळातील वाढत्या शहरीकरणामुळे नागपूर महानगरपालिकेच्या प्रभाग रचनेत झालेले बदल अभ्यासणे.
- वाढत्या लोकसंख्येचा राजकीय पक्षांच्या संघटनात्मक बांधणीवर आणि निवडणूक रणनीतीवर पडलेला प्रभाव तपासणे.
- विस्तारणाऱ्या शहराच्या गरजा पूर्ण करताना महानगरपालिका प्रशासनासमोर उभ्या राहिलेल्या आव्हानांचे आणि धोरणात्मक बदलांचे विश्लेषण करणे.

संशोधनाची गृहीतके (Hypothesis):

- वाढत्या शहरीकरणामुळे पारंपारिक राजकीय वर्चस्वाला धक्का बसून नव्या (स्थलांतरित आणि उपनगरीय) राजकीय नेतृत्वाचा उदय झाला आहे.
- भौगोलिक विस्तारामुळे प्रशासकीय यंत्रणेवरील ताण वाढला असून, पायाभूत सुविधांच्या (रस्ते, पाणी, वीज) निधी वाटपात राजकीय संघर्ष निर्माण झाला आहे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

या संशोधनासाठी ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

- प्राथमिक साधने:** नागपूर महानगरपालिकेचे निवडणूक अहवाल, प्रभाग पुनर्रचनेचे नकाशे, प्रशासकीय ठराव आणि स्थानिक प्रतिनिधींच्या मुलाखती.
- दुय्यम साधने:** २०११ ची जनगणना, नागपूर सुधार प्रत्यासचे (NIT) अहवाल, वर्तमानपत्रांतील राजकीय विश्लेषण आणि यापूर्वी झालेले प्रादेशिक प्रशासनावरील संशोधन प्रबंध.

शहरीकरण आणि प्रभाग पुनर्रचनेचे राजकारण:

नागपूर शहराच्या वाढत्या भौगोलिक विस्तारामुळे आणि लोकसंख्यावाढीमुळे महानगरपालिकेच्या प्रभाग रचनेत मोठे बदल करणे अपरिहार्य ठरले. २०११ च्या जनगणनेनंतर आणि त्यानंतरच्या दशकात, जुन्या व मध्य नागपुरातील लोकसंख्येची घनता काहीशी स्थिर राहिली, मात्र शहराच्या बाह्य आणि उपनगरीय भागांमध्ये लोकसंख्या झपाट्याने वाढली. लोकशाहीच्या प्रतिनिधित्वाच्या समानतेच्या तत्त्वानुसार, लोकसंख्येच्या प्रमाणात वॉर्डची (प्रभागांची) पुनर्रचना केली जाते. २०१२ आणि विशेषतः २०१७ च्या नागपूर महानगरपालिका निवडणुकांमध्ये राबवण्यात आलेली बहु-

सदस्यीय प्रभाग पद्धत (Multi-member ward system) ही याच बदलत्या लोकसंख्येचा राजकीय समतोल साधण्याची प्रशासकीय प्रक्रिया होती, जिने राजकीय पटलावर मोठे हादरे दिले.

या प्रभाग पुनर्रचनेचा सर्वाधिक फटका जुन्या आणि प्रस्थापित राजकीय नेत्यांना बसला. अनेक दशके एका विशिष्ट वॉर्डवर आणि विशिष्ट समाजावर निर्विवाद वर्चस्व असलेल्या नेत्यांचे पारंपरिक मतदारसंघ पुनर्रचनेमुळे विस्कळीत झाले. नवीन भाग जोडले गेल्यामुळे आणि जुने भाग इतर प्रभागांत विभागले गेल्यामुळे राजकीय समीकरणांची नव्याने जुळवाजुळव करावी लागली. विशेषतः झिंगाबाई टाकळी, गणपती नगर, मनीष नगर, बेसा आणि वाडी यांसारख्या वेगाने विकसित होणाऱ्या उपनगरीय भागांमध्ये बाहेरून आलेल्या आणि स्थलांतरित नोकरदार व व्यावसायिक नागरिकांची संख्या लक्षणीय वाढली. या नव्या रहिवाशांच्या मागण्या, नागरी समस्या आणि मतदानाचा कल पारंपरिक मतदारांपेक्षा पूर्णपणे वेगळा होता. त्यामुळे स्थानिक आणि प्रस्थापित नेतृत्वाला या भागांमध्ये आपला जम बसवण्यासाठी जुने 'गल्ली-मोहल्ला' राजकारण सोडून नव्या राजकीय रणनीती आखाव्या लागल्या.

या भौगोलिक विस्तारामुळे सत्तेचे केंद्रही काही प्रमाणात स्थलांतरित झाले. पूर्वी मध्य आणि पूर्व नागपूरच्या गजबजलेल्या वस्त्यांमधून निवडून येणाऱ्या प्रतिनिधींचा मनपात मोठा दबदबा असायचा आणि शहराचे मुख्य धोरण याच भागांभोवती फिरायचे. मात्र, शहरीकरणामुळे दक्षिण, दक्षिण-पश्चिम आणि उत्तर-पश्चिम नागपूरमधील विस्तारित प्रभागांचे महत्त्व अचानक वाढले. नव्या प्रभाग पुनर्रचनेत या वाढत्या लोकसंख्येच्या भागांना अधिक प्रतिनिधित्व मिळाले. परिणामी, नवीन, तरुण आणि स्थलांतरित मतदारांशी नाळ जोडलेल्या, तसेच आधुनिक विकासाची भाषा बोलणाऱ्या नव्या राजकीय नेतृत्वाचा या दशकात उदय झाला.

प्रभाग पुनर्रचना ही कागदोपत्री केवळ एक प्रशासकीय आणि जनगणनेवर आधारित प्रक्रिया असली, तरी २०११ ते २०२१ या काळात तिने नागपूरच्या स्थानिक राजकारणात सत्तेचे विकेंद्रीकरण घडवून आणले. जुन्या सत्ताधीशांना निष्प्रभ करणे आणि नव्या सत्ताकेंद्रांना जन्म देणे, यासाठी प्रस्थापित आणि विरोधी पक्षांनी या प्रक्रियेचा एक प्रभावी राजकीय हत्यार म्हणूनही अत्यंत कौशल्याने वापर केल्याचे यातून स्पष्ट होते.

राजकीय पक्षांची बदलती संघटनात्मक रणनीती:

नागपूरच्या वेगाने वाढणाऱ्या शहरीकरणामुळे २०११ ते २०२१ या दशकात शहरात एक मोठा नवा नोकरदार, सुशिक्षित आणि मध्यमवर्गीय मतदार वर्ग तयार झाला. मिहान (MIHAN) प्रकल्प, वाढते आयटी (IT) क्षेत्र आणि वैद्यकीय व शैक्षणिक संस्थांमुळे राज्याच्या व देशाच्या इतर भागांतून आलेले अनेक नागरिक नागपूरच्या उपनगरांमध्ये स्थायिक झाले. या बदलत्या लोकसंख्याशास्त्रीय (Demographic) रचनेमुळे राजकीय पक्षांना त्यांच्या पारंपरिक संघटनात्मक बांधणीत आणि कार्यपद्धतीत आमूलाग्र बदल करणे अपरिहार्य ठरले. पूर्वीचे केवळ 'गल्ली-मोहल्ला', जात-पात किंवा पारंपरिक संबंधांवर आधारित मर्यादित राजकारण या नव्या आणि विस्तारलेल्या शहरात पुरेसे उरले नाही.

या काळात राजकीय पक्षांच्या निवडणूक रणनीतीचा आणि प्रचाराचा केंद्रबिंदू लक्षणीयरीत्या बदलल्याचे दिसून येते. जुन्या शहरातील मतदारांच्या पारंपरिक समस्यांपेक्षा या नव्या, स्थलांतरित आणि फ्लॅट संस्कृतीत (Apartment Culture) राहणाऱ्या मतदारांच्या अपेक्षा पूर्णपणे वेगळ्या होत्या. त्यामुळे राजकीय पक्षांना आपल्या जाहीरनाम्यात 'स्मार्ट सिटी', नागपूर मेट्रो, उड्डाणपूल, ई-गव्हर्नन्स, आणि उच्च दर्जाच्या पायाभूत नागरी सुविधा यांसारख्या आधुनिक विकासाच्या मुद्द्यांना अग्रक्रम द्यावा लागला. तळागाळातील संघटनात्मक पातळीवर, पक्षांनी केवळ जुन्या कार्यकर्त्यांवर आणि शाखा प्रमुखांवर अवलंबून न राहता, नव्या गृहनिर्माण संस्थांचे (Housing Societies) पदाधिकारी, तरुण व्यावसायिक आणि सुशिक्षित वर्गाशी समन्वय साधण्यासाठी विशेष सेल किंवा समित्या स्थापन करण्यास सुरुवात केली.

संघटनात्मक पातळीवर झालेला आणखी एक अत्यंत महत्वाचा बदल म्हणजे तंत्रज्ञान आणि समाजमाध्यमांचा (Social Media) वाढता वापर. प्रभाग मोठे झाल्यामुळे आणि भौगोलिक विस्तार वाढल्यामुळे उमेदवारांना घरोघरी जाऊन प्रचार करण्यावर नैसर्गिक मर्यादा आल्या. त्यामुळे व्हॉट्सअॅप, फेसबुक, आणि डिजिटल प्रचाराच्या माध्यमातून थेट मतदारांच्या मोबाईलवर पोहोचण्याची रणनीती सर्वच प्रमुख पक्षांनी अंगीकारली.

उमेदवारी वाटपातही या बदलत्या रणनीतीचा प्रभाव दिसून आला. पक्षांनी केवळ प्रस्थापित स्थानिक नेत्यांना किंवा जुन्या कार्यकर्त्यांना तिकीट देण्याऐवजी, उच्चशिक्षित, स्वच्छ प्रतिमा असलेले, तंत्रज्ञानाची जाण असलेले आणि नव्या शहरी मतदारांना आकर्षित करू शकणारे नवीन चेहरे स्थानिक निवडणुकीच्या राजकारणात पुढे आणले. थोडक्यात, नागपूरच्या वाढत्या शहरीकरणाने राजकीय पक्षांना त्यांची पारंपरिक संघटनात्मक चौकट मोडून अधिक आधुनिक, सर्वसमावेशक आणि शहर-विकासावर केंद्रित अशी नवी राजकीय रणनीती राबविण्यास भाग पाडले.

प्रशासकीय आव्हाने आणि निधीचे राजकारण:

नागपूर शहराच्या सीमाविस्तारामुळे आणि लोकसंख्या वाढीमुळे २०११ ते २०२१ या दशकात महानगरपालिका प्रशासनावर अभूतपूर्व ताण आला. नव्याने समाविष्ट झालेल्या उपनगरीय आणि बाह्य भागांमध्ये (उदा. हुडकेश्वर, नरसाळा, मनीष नगर, वाडीचा सीमेकडील भाग) मूलभूत नागरी सुविधांचा (पाणीपुरवठा, सांडपाणी व्यवस्थापन म्हणजेच ड्रेनेज, पक्के रस्ते, पथदिवे आणि कचरा संकलन) मोठा अनुशेष होता. या वाढत्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी प्रशासनाकडे पुरेसे मनुष्यबळ आणि स्वतःची आर्थिक सक्षमता नव्हती. परिणामी, प्रशासकीय यंत्रणेला दैनंदिन नागरी समस्या सोडवताना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागला आणि अनेकदा दीर्घकालीन नियोजनाऐवजी (Long-term Town Planning) तात्पुरत्या उपाययोजनांवर (Ad-hoc solutions) समाधान मानावे लागले.

या वाढत्या गरजा आणि मर्यादित महसूल यांच्यातील तफावतीतून महानगरपालिकेत 'निधीच्या राजकारणाने' (Politics of Funding) जोर धरला. विकास निधीच्या वाटपावरून जुन्या आणि मध्य शहरातील (Core City) प्रस्थापित प्रतिनिधी आणि नव्याने विकसित होणाऱ्या बाह्य भागांतील (Suburban) प्रतिनिधी यांच्यात स्थायी समितीत (Standing Committee) तसेच सर्वसाधारण सभेत वारंवार तीव्र राजकीय संघर्ष निर्माण झाला. जुन्या वस्त्यांमधील नेत्यांचा कल त्यांच्या पारंपरिक प्रभागांमध्ये सुशोभीकरण आणि देखभाल दुरुस्तीसाठी अधिक निधी वळवण्याकडे असायचा; तर दुसरीकडे, विस्तारित प्रभागांमधील नव्या प्रतिनिधींचा दबाव त्यांच्या भागात नव्याने पायाभूत सुविधांचे जाळे उभारण्यासाठी मोठा निधी मिळवण्यावर होता.

याच काळात महानगरपालिकेच्या उत्पन्नाच्या मुख्य स्रोतांमध्ये मोठे धोरणात्मक बदल झाले. जकात (Octroi) आणि त्यानंतर स्थानिक संस्था कर (LBT) रद्द होऊन जीएसटी (GST) प्रणाली लागू झाल्यामुळे महानगरपालिकेचे स्वतःचे उत्पन्न मर्यादित झाले आणि ती राज्य सरकारच्या अनुदानावर अधिक अवलंबून राहिली. यामुळे स्थानिक पातळीवरील निधीचे राजकारण अधिक गुंतागुंतीचे झाले. केंद्र आणि राज्य सरकारच्या 'स्मार्ट सिटी' (Smart City), 'अमृत योजना' (AMRUT) किंवा 'मेट्रो' सारख्या मोठ्या प्रकल्पांच्या माध्यमातून शहरात मोठा निधी आला आणि प्रशासकीयदृष्ट्या मोठी कामे मार्गी लागली. परंतु, हा निधी नेमका कोणत्या प्रभागात खर्च करायचा, नवीन जलकुंभ कुठे बांधायचे, किंवा मोठे रस्ते कोणत्या भागातून न्यायचे, यावरूनही पक्षांतर्गत आणि विरोधकांसोबत राजकीय श्रेयवादाची लढाई सातत्याने पाहायला मिळाली.

थोडक्यात सांगायचे तर, झपाट्याने झालेल्या शहरीकरणामुळे नागपूर महानगरपालिकेच्या प्रशासकीय जबाबदाऱ्या आणि भौगोलिक व्याप्ती अनेक पटींनी वाढली. मात्र, त्या प्रमाणात आर्थिक स्रोतांचे सक्षमीकरण न झाल्यामुळे, मर्यादित निधी आपल्या प्रभागात खेचून नेण्यासाठी राजकीय नेत्यांमध्ये झालेली चुरस हे या दशकातील स्थानिक राजकारणाचे प्रमुख वैशिष्ट्य ठरले.

निष्कर्ष (Conclusion):

२०११ ते २०२१ या दशकातील नागपूर शहराच्या झपाट्याने झालेल्या शहरीकरणाने केवळ शहराचा भौगोलिक परिघच विस्तारला नाही, तर नागपूर महानगरपालिकेच्या (NMC) राजकीय आणि प्रशासकीय कार्यप्रणालीत एका नव्या आणि महत्त्वपूर्ण पर्वाची सुरुवात केली आहे. या संशोधनाअंती असे स्पष्टपणे निष्पन्न होते की, वाढत्या लोकसंख्येचा आणि विस्तारणाऱ्या शहराचा इथल्या स्थानिक सत्ता समीकरणावर दूरगामी आणि निर्णायक प्रभाव पडला आहे.

या अभ्यासातील प्रमुख निष्कर्ष खालीलप्रमाणे आहेत:

१. प्रभाग पुनर्रचना आणि उपनगरांमधील स्थलांतरित तसेच नव-मध्यमवर्गीय मतदारांच्या वाढत्या संख्येमुळे जुन्या, प्रस्थापित आणि पारंपरिक राजकीय नेत्यांचे वर्चस्व काही अंशी संपुष्टात आले. या प्रक्रियेतून सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले आणि नव्या, तरुण व विकासकेंद्री राजकीय नेतृत्वाला पुढे येण्याची संधी मिळाली.

२. वाढत्या शहरीकरणामुळे राजकीय पक्षांना हे नव्याने उमगले की, आता केवळ पारंपरिक जाती-धर्माची किंवा 'गल्ली-मोहल्ला' पातळीवरील समीकरणे निवडणुकीत विजय मिळवून देण्यासाठी पुरेशी नाहीत. त्यामुळे सर्वच राजकीय पक्षांना आपल्या धोरणांमध्ये बदल करून 'स्मार्ट सिटी', उत्तम पायाभूत सुविधा, आणि समाजमाध्यमांचा (Social Media) प्रभावी वापर यांसारख्या आधुनिक आयुधांचा स्वीकार करणे भाग पडले.

३. प्रशासकीय पातळीवर, विस्तारणाऱ्या शहराच्या अफाट गरजा आणि महानगरपालिकेचे स्वतःचे मर्यादित आर्थिक उत्पन्न यांच्यात मोठी दरी निर्माण झाल्याचे दिसून आले. यातूनच 'जुने शहर विरुद्ध नवी उपनगरे' असा निधीच्या वाटपावरून होणारा राजकीय संघर्ष (Politics of Funding) महानगरपालिकेच्या राजकारणाच्या केंद्रस्थानी आला. प्रशासनाला बहुतांश वेळा निधी अभावी दीर्घकालीन नियोजनाऐवजी तात्पुरत्या उपाययोजनांवर अवलंबून राहावे लागले.

थोडक्यात सांगायचे तर, नागपूर शहराच्या सीमाभागात नव्याने समाविष्ट झालेले भाग आणि तिथे स्थायिक झालेली नोकरदार व व्यावसायिक लोकसंख्या ही आता नागपूरच्या स्थानिक राजकारणाची आणि भवितव्याची दिशा ठरवणारी एक प्रमुख निर्णायक शक्ती बनली आहे. यापुढील काळात, महानगरपालिका प्रशासनाला केवळ राजकीय दबावाला बळी न पडता एका सर्वसमावेशक 'मास्टर प्लॅन' (Master Plan) ची अंमलबजावणी करावी लागेल; तसेच, राजकीय नेतृत्वाला नव्या शहरी मतदारांच्या अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी अधिक पारदर्शक आणि उत्तरदायी कार्यपद्धतीची कास धरावी लागेल, हाच या संशोधनाचा अंतिम निष्कर्ष आहे.

संदर्भ सूची :

१. जोगदंड, पी. जी. (संपा.) (२०१५), *शहरीकरण आणि सामाजिक परिवर्तन*, पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
२. नागपूर महानगरपालिका (२०१२ व २०१७), *सार्वत्रिक निवडणूक अहवाल आणि प्रभाग पुनर्रचना राजपत्र*, नागपूर: निवडणूक विभाग, मनपा.
३. नागपूर सुधार प्रन्यास (NIT) आणि नगररचना विभाग, *नागपूर शहर विकास आराखडा (City Development Plan - CDP)*, नागपूर.
४. पळशीकर, सुहास आणि बिर्मळ, नितीन (२००९), *महाराष्ट्राचे राजकारण: राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ*, पुणे: प्रतिमा प्रकाशन.
५. पाटील, बी. बी. (२०१६), *नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि प्रशासन*, कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.

६. बापट, राम (२०१५), "वाढते शहरीकरण आणि स्थानिक प्रशासनासमोरील आव्हाने", समाज प्रबोधन पत्रिका.
७. बोरा, पारस आणि शिरसाठ, श्याम (२०१४), महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्था, पुणे: विद्या प्रकाशन.
८. भारत सरकार (२०११), भारताची जनगणना २०११: महाराष्ट्र राज्य लोकसंख्याशास्त्रीय अहवाल, नवी दिल्ली: गृह मंत्रालय.
९. महाराष्ट्र राज्य निवडणूक आयोग, स्थानिक स्वराज्य संस्था निवडणूक निकाल आणि सांख्यिकी (२०११-२०२१).